

Heydərova Ülviyyə

*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
Etnoarxeologiya şöbəsinin elmi işçisi*

ANTİK QƏBƏLƏDƏ ÜZÜMÇÜLÜK VƏ ŞƏRABÇILIQ

(arxeoloji materiallar əsasında)

Qafqaz Albaniyasının yaranmasının, maddi və mədəni inkişaf tarixinin tədqiqi qədim Qəbələnin (Azərbaycan Respublikasının Qəbələ rayonu) ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılarla ayrılmaz şəkildə əlaqəlidir. Uzun illər ərzində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilərək toplanmış qiymətli tarixi materiallar bu gün Antik dövrdə üzümçülük və şərabçılığın inkişafı ilə bağlı bir sıra məsələlərin həllinə işıq salır.

Antik Qəbələnin Böyük Plininin (e.ə. I əsr) [Латышев, 1949, с. 297] və Ptolemeyin (e.ə. II əsr) [Латышев, 1948, с. 254] əsərlərində qeyd edilən xarabalıqları Qaraçay və Qoçalançay çayları arasındakı vadidə yerləşir. 50 hektar ərazini əhatə edən həmin şəhərin yerində aparılan arxeoloji qazıntılar Antik dövrə (e.ə. IV əsr – e.ə. I əsr) aid növbəti məmulatdan ibarət zəngin material toplamağa imkan vermişdir: müxtəlif növ dulmuşluq məmulatı, keramik tikinti materialları (bişirilmiş kərpic və kirəmit), müxtəlif bəzək əşyaları, metal məmulat, silahlar, əmək alətləri, sikkə xəzinələri, iri ictimai binaların və digər tikililərin qalıqları. Qədim Qəbələnin Çuxur Qəbələ kəndi ərazisindəki (müasir Qəbələdən 20 km məsafədə) digər iki hissəsində – Səlbir və Qalada da Antik dövrə aid təbəqələr açılmış və tədqiq edilmişdir.

Son illərin qazıntıları isə göstərmişdir ki, antik Qəbələ şəhəri Son tunc və Erkən Dəmir dövründə (e.ə. II minilliyin sonu – e.ə. I minilliyin əvvəli) mövcud olmuş kifayət qədər iri yaşayış məskənindən əmələ gəlmişdir [Babayev, Nəcəfova və b., 2015, s. 407].

Qafqaz Albaniyasının Böyük Qafqazın cənub ətəklərindəki gözəl mənzərəli, münbit torpaqlı, bol su ehtiyatına malik çayların və bulaqların sayının çox olduğu ərazilərdə yerləşən paytaxtında təsərrüfat, birinci növbədə, şəhərlər üçün xarakterik olan sənətkarlıq

məmulatı istehsalı və ticarətlə yanaşı, əkinçiliyə əsaslanırdı. Əkinçilik təsərrüfatının əsasını arpa, buğda və darı kimi dənli bitkilərin becərilməsi təşkil edirdi. Bu bitkilərin kömürlənmiş qalıqlarına ictimai binalarda, təsərrüfat quyularında, eləcə də kərpiclərin tərkibində və s. yerlərdə rast gəlinir. Paxlalı bitkilərdən noxud və mərcimək qalıqları da aşkar edilir [Гейдарова, 2018, с. 45].

Antik şəhər yerinin ərazisində dairəvi və oval formalı, sıra ilə yerləşmiş, tonlarla dənli bitki saxlamağa imkan verən təsərrüfat quyuları aşkar edilmişdir ki, bu da qabaqcıl əmək alətlərindən və dartı qüvvəsindən istifadə edilən əkinçilik mədəniyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsinə dəlalət edir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş müxtəlif meyvə və üzüm çərdəklərinin kömürlənmiş qalıqları dənli bitkilərin becərilməsindən başqa, bostançılıq, bağçılıq və üzümçülüğün də inkişaf etdiyini göstərir. Qədim Qəbələ şəhər yerində kömürlənmiş üzüm giləsi tapılmışdır [Babayev, Əhmədov, 1981, s. 13]. Qala ərazisində Antik dövr təbəqəsinə aid keramik qabın dibində üzüm, heyva və armud çərdəkləri tapılmışdır [Cəbiyev, Abbasova, 2015, s. 110]. Antik dövrə aid bu növ tapıntılar Qəbələdən başqa, Mingəçevir (e.ə. IV–I əsrə aid küp qəbirlər), Üzərliktəpə (Ağdam rayonu, e.ə. IV–I əsrə aid) və Qaratəpədə (Beyləqan rayonu, e.ə. V–I əsr) də aparılan arxeoloji qazıntılarda aşkar edilmişdir [Лисицына, Прищепенко, 1977, с. 71–73]. İsmayıllı rayonundakı Qalagah şəhər yerində ocaq külündə qurutma zamanı ocağa düşmüş, kömürlənmiş üzüm gilələri tapılmışdır [Османов, 2006, с. 49]. Üzüm qalıqlarının A.M.Neqrul tərəfindən aparılmış paleobotanik analizi göstərmişdir ki, Azərbaycanda şərab və süfrə üzümü sortlarının seleksiyası artıq antik dövrlərdə, yəni ərəb hökmranlığından

xeyli əvvəl müvəffəqiyyətlə inkişaf etmişdir və əvvəllər zənn edildiyi kimi, ərəblərin tətbiq etdiyi qadağalarla əlaqəli olmamışdır [Герпуть, 1960, с. 119].

Qəbələ, Şamaxı və Qafqaz Albaniyasının digər bölgələrinin üzümçüləri bu sahədə dərin biliklərə malik idi və öz dövrləri üçün mükəmməl hesab olunan, bol məhsul yetişdirməyə imkan verən alətlərdən istifadə edirdilər. Bu barədə Strabonun "Coğrafiya"sında (e.ə. I əsr–b.e. I əsri) məlumat verilir: "Cavan meynələr artıq ikinci il məhsul verməyə başlayır. Yetişdikdən sonra salxımların sayı o qədər çox olur ki, xeyli hissəsi dərilir və budaqlarda qalır" [Strab., XI, IV, 3].

Arxeoloqların aşkarladığı və Antik dövrdə üzümçülükdə istifadə edilən alətlər arasında toxa, bel, müxtəlif bıçaqlar, bağban qayçısı və çapacaqlara rast gəlinir. Strabon qeyd edirdi ki: "albanlar meynələrin ətrafını heç vaxt belləmir, 5 ildən bir onları budamaqla kifayətlənir" [Strab., XI, IV, 3]. A.Ş.Şahverdiyev bunu yerli iqlim şəraiti ilə əlaqələndirir və əlavə olaraq qeyd edir ki, həqiqətən də, arabir budama ilə kifayətlənməklərinə baxmayaraq, Azərbaycan üzümçüləri XX əsrin əvvəllərində çardağ üsulu ilə becərilmiş tənəklərdən bol məhsul uğırdı [Ахвердиев, 1979, с. 14].

Üzümlükdə müxtəlif formalı bıçaq və qayçılar olmadan işləməyi təsəvvür etmək mümkün deyil. Çox vaxt bağçılıq və üzümçülük oraşşəkilli, tiyəsi əyri, sapı yuxarı tərəfdə qabarıq, tiyəsinin ucu isə kürəvi bıçaqlarla əlaqələndirilir (şəkil 1, 2, 3) [Мехтиев, 1990, с. 146, cədvəl 1, şəkil 3-4]. Belə bıçaqların yayılma arealı Cənubi və Şimali Qafqazın, demək olar ki, bütün ərazisini əhatə edir. Onlar Azərbaycan və Gürcüstan ərazisindəki qrunut və küp qəbirlərdən məlumdur. T.S.Mehdiyev qeyd edir ki, düz və oraşşəkilli bıçaqlara Qafqaz Albaniyasının eramızdan əvvəlki son əsrlər və eramızın ilk əsrlərinə aid abidələrinin materialları arasında tez-tez rast gəlinir. Bəzən onlar birlikdə aşkar edilir (məsələn, eyni qəbirdə). Bıçaqlardan birinin uzunluğu 150 mm, tiyəsi 100 mm, dəstəsi 50 mm, tiyəsinin eni isə 20–25 mm təşkil edir [Мехтиев, 1990, с. 145]. Bu bıçaqların kiçik, ancaq geniş tiyəli orağı xatırladan xeyli sayda nümunəsi Priendə, habelə Şimali Qara Dəniz regionunda, yəni Olviya, Pantikapeya, Tiritaki, Semyonovka və Mirmikiya məskənlərində, başqa sözlə, üzüm yetişdirmə mədəniyyətinin yüksək inkişaf etdiyi regionlarda aparılmış qazıntılardan məlumdur [Финогенова, 1969, с. 10].

Azərbaycanda aparılmış qazıntılardan həm də iki növ çapacaq aşkar edilmişdir (F.L.Osmanova görə). Onlardan birindən – "dəhrə"dən bu gün də ölkənin kənd rayonlarında digər bağ işləri zamanı geniş istifadə olunur: ağacların və kolların budaqlarının kəsilməsi, üzüm kollarının budanması. Ancaq müasir alətlər qədim nümunələrdən öz böyüklüyü ilə fərqlənir. Qədim Qəbələnin orta əsrlərə aid hissəsində, Yaloylutəpədə, Mingəçevir və İsmayılı rayonlarında aşkar olunmuş katakombalarda və küp qəbirlərdə bir neçə çapacaq nümunəsi aşkar edilmişdir. Onlardan birinin uzunluğu 30,7 sm, eni 4,5 sm təşkil edir (şəkil 4) [Исмизаде, 1941, с. 28]. Abxaziyada (Gürcüstan) aparılmış qazıntılar zamanı analoji alətlər – "tsalda"lar (rus. "цалда") tapılmışdır. Ancaq tsalda oymaqlıdır (yəni sap yeri var) [Хотелашвили, 1974, с. 40–41, şəkil V, 10–17, s. 38]. A.V.Boxoçadze çapacaqların meydana gəlməsini üzümün becərilməsi qaydalarında baş verən dəyişikliklə, yəni üzüm kollarının kəsilib qısaldılmasına və üzümçülüynün alçaq ştamblı formasına keçidlə əlaqələndirir [Boxoçадзе, 1964, с. 8]. D.V.Blavatskinin təqdim etdiyi və Pantikapeya ilə Xersones qazıntılarının

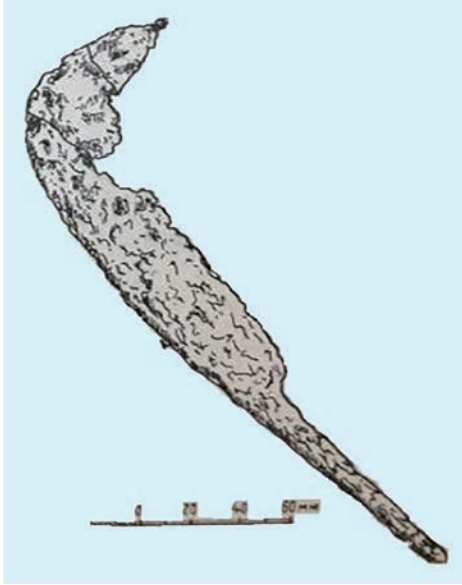
Şəkil 1. Mingəçevir

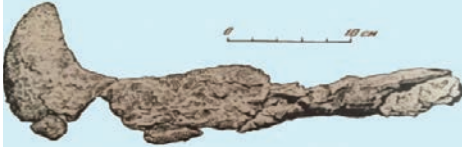
Şəkil 2. Uzunboylar

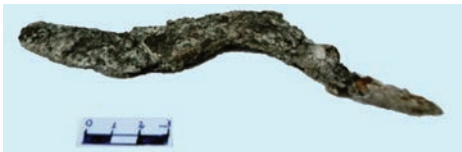
Şəkil 3. Qəbələ

Şəkil 4. Daxna

Şəkil 5. Pantikapeyada aşkar edilmiş üzümçü bıçağı

Şəkil 6. Qəbələ

Şəkil 7. Mingəçevir

dan məlum olan "üzümçünün əyri iri bıçağı" (şəkil 5) da dəhrəni xatırladır [Блаватский, 1961, с. 36, şəkil 5]. Belə qənaətə gəlmək olar ki, funksional ehtiyacın eyni olması belə geniş ərazidə əmək alətlərinin forma baxımından eyni olması ilə nəticələnmişdir.

Özünəməxsus formaya malik digər çapacaq növü ancaq Qafqaz Albaniyasının ərazisi üçün xarakterikdir və milli arxeologiyada ona "dirsəkli çapacaq" adı verilmişdir. Bu çapacağın yastı, dirsəkli dəstəsi və qövşşəkili, əyri tiyəsi var. Tiyənin işlək hissəsi onun qabarıq tərəfidir. Bu tip üzümçülük alətləri Qəbələnin antik ərazisində (şəkil 6), Nüdi (şəkil 8) və Uzunboylar (şəkil 9) qrunut qəbirlərindən aşkar olunmuşdur. Onlar Mingəçevirdə (şəkil 7) və Şəkidə aparılmış qazıntılardan da məlumdur [Мехтиев, 1990a, с. 12]. Üzümçülərin digər alətlərdən, məsələn, qayçılardan da geniş istifadə etdiyi istisna olunmur [Мехтиев, 1990a, с. 147].

Dadına və qidalandırıcı xüsusiyyətlərinə görə üzüm bütün dövrlərdə Azərbaycan əhalisinin rasionunda geniş yer tutmuşdur. Təzə dərilmiş və qurudulmuş formada istehlak edilir, yarpaqlarından isə dolma bişirilməsində istifadə olunur. Etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, Azərbaycanda üzümdən şərəblə yanaşı, digər məhsullar da hazırlanırdı. Bunlara misal olaraq göstərmək olar: doşab (bəkməz), turşaşirin, abqora, sirkə, sucuq və riçal. Üzümün şəfaverici xüsusiyyətləri ölkəmizin əhalisinə hələ qədim dövrlərdən məlumdur. Məsələn, tənəffüs orqanlarının və qaraciyər xəstəliklərinin müalicəsində doşabdan, şəkərli diabetin müalicəsində isə abqoradan istifadə olunurdu [Babayev, 1988, s. 59–64].

2008-ci ildə ikinci oval tikilinin qalıqları altında aşkar olunmuş böyük ərzaq anbarının qalıqları qədim Qəbələdə şərəbçiliyin inkişaf etməsindən xəbər verir. Qazıntılar zamanı 11 sıra şəklində çiyinə qədər yerə basdırılmış 200-dən çox küpün (küplərin özləri qalmamışdır) oturaçağının və gövdəsinin izləri olan çuxurlar təmizlənərək üzə çıxarılmışdır (şəkil 10, 11).

Təsərrüfat küpləri müxtəlif ölçüdədir. Aşkar edilmiş küplərin izləri əsasında onların oturaçağının diametri müəyyən olunmuşdur (10–12 sm). Küplərin hündürlüyü orta hesabla 0,7–1 m, gövdəsinin diametri isə 0,7–1,02 m arasında dəyişir. Gövdəsinin diametri 30–40 sm olan küplərə də rast gəlinir [Babayev, 2012, s. 141–142]. Onlar açıq-qırmızı rəngli, qalındıvarlı, geniş və qısaboğazlı olmuşdur. Küplərin ağzının kənarı xaricə doğru əyilirdi. Bəzən küpün boğazının kənarında batıq şəklində naxışlar müşahidə edilir. Qabların xarici səthinə anqob örtüyü çəkilmişdir. Onların bəzilərinin gövdəsi sıra ilə bir-birinə paralel, ensiz və qabarıq xətlərlə bəzənmişdir. Gil materialının iri dənəli qum qatışıqı var. Bişirmə əsas etibarilə yüksək keyfiyyətlidir [Babayev, 2012, s. 144].

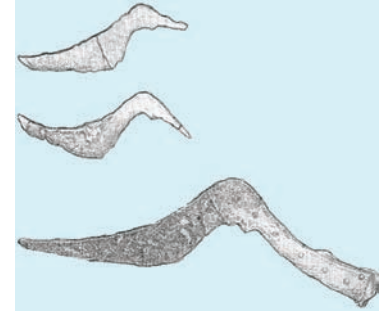
Qapaq kimi yastı, laylara ayrılan daşlardan istifadə olunmuşdur. İndi də bu daşlara Qəbələ rayonunun çay dərələrində çox rast gəlinir [Babayev, Mustafayev və b., 2014, s. 119]. Bu üsula, yəni qabların ağzının daş qapaqlarla örtülməsinə Ağsu rayonunun Uzunboylar yaşayış məskəninə qrunut qəbirlərdə də rast gəlinir [Османов, 2006, с. 38]. Qədim Gürcüstanın şərəbçiləri də daş qapaqlardan istifadə edirdi. Daş qapaqlarla küpə bənzəyən, "kvevri" adlandırılan, üzümün qıçqırılması və şərəb saxlamaq üçün istifadə edilən qabların ağzı örtülürdü. Boxoçadzenin rəyinə görə, daş qapaqlar kvevriyə kənarlarının qalınlaşdırılması və yastılaştırılması, yəni qabın formasının dəyişməsi ilə nəticələnmişdir [Бохочадзе, 1964, с. 13].

Küplərdən birinin içinin palinoloji tədqiqatlarının nəticələrinə əsasən, onun içində elə əvvəldən şərab saxlanıldığı müəyyən edilmişdir. Anbarın istifadə təyinatından onun yaxınlığında və daxilində aşkarlanmış oynoxoya tipli keramik qabların qalıqları da xəbər verir. Bundan başqa, çatlardan sızan və hər dəfə şərab götürülərkən yerə tökülən şərabın təsiri ilə küplərin ətrafında torpaq göyə çalan yaşıl rəng almışdır [Babayev, Mustafayev və b., 2014, s. 120]. Belə görünür ki, şərab saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş qablar yararsız vəziyyətə düşdükdən sonra onlardan buğda, qoz və digər məhsulların saxlanması üçün istifadə olunurdu [Babayev, Jabiyev və b., 2009, s.115]. 100 ildən çox fəaliyyət göstərmiş ərzaq anbarı e.ə. IV–III əsrlərə aiddir. Bu gün o, Qafqazın Antik dövrə aid belə böyük miqyaslı yeganə təsərrüfat anbarı nümunəsidir. Məsələn, A.V.Boxoçadzenin tədqiqatlarına əsasən, qonşu Gürcüstanda həmin dövrə, yəni e.ə. IV–III əsrlərə aid ancaq tək-tük “marani”lərə (Vanidə aparılmış qazıntılar) – şərab anbarlarına rast gəlinir. Maranilər ancaq yeni eranın başlanğıcından etibarən geniş yayılmağa başlamışdır [Boxoçadze, 1964, c.14].

Müasir Aşqabadın yaxınlığında yerləşən Parfiyanın qədim paytaxtı Nisada qazıntılar apararkən 500-dən çox xumun (xum – gil çəllək) olduğu şərab anbarları aşkar edilmişdir. Elə həmin yerdə vergi olaraq çarın şərab anbarına göndərilən şərabın uçotu aparılan təsərrüfat sənədləri tapılmışdır. Hər belə sənəddə məhsulun yığıldığı il, üzümlüyün adı, hətta vergi kimi göndərilən məhsulu təhvil almış məmurun adı da qeyd edilmişdir [Возникновение и развитие..., c. 42]. Ola bilsin ki, Qəbələdəki anbar çarın vergi sistemi və ya qədim Albaniyanın Strabonun xəbər verdiyi “məbəd vilayətlərindən” biri ilə əlaqəli olmuşdur. Alban kilsəsinin V əsrin sonunda çağırılmış Aqven kilsə məclisinin kanonlarından bizə məlumdur ki, müxtəlif zümrələr kilsəyə müəyyən vergilər ödəyirdilər. Həmin vergilərin bəziləri natura ilə, bəzi hallarda isə şərabla ödənirdi. Məsələn, bir kilsənin camaatının bir varlı mənsubu vergi olaraq 16 pas (88 litr) cavan şərab verirdi [История Азербайджана, 2009, c. 112].

Bu anbarın ölçüləri nəinki o dövrün istehsal vasitələrinin və münasibətlərinin yüksək inkişaf səviyyəsinin, həm də ölkənin resurs və imkanlarının göstəricisidir. Antik şəhərin bu hissəsində iri, ovalşəkilli ictimai binaların (bu binalardan biri elə anbarın fəaliyyət göstərdiyi dövrdə istismarda olmuşdur) mövcudluğu Qəbələnin bu hissəsinin şəhərin həyatında xüsusi rol oynamasından, tikililərin miqyası isə Qafqaz Albaniyasının qüdrətindən və əzəmətindən xəbər verir.

Keçən əsrin 80-ci illərində H.M.Əhmədovun rəhbərliyi altında aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı qədim Qəbələnin digər hissəsində, Qala ərazisində də bir şərab anbarı aşkar edilmişdir. Boğazına qədər torpağa basdırılmış 7 təsərrüfat küpündən ancaq biri bütöv qalmışdır. Qapaq kimi, burada da daş lövhədən istifadə edilmişdir. Qablar yaxşı durulmuş, qum qatışıqlı olan, kifayət qədər bişirilmiş və xarici səthi anqoblanmış gil materialdan hazırlanmışdır. Onların hündürlüyü 1,6 m, boğazının diametri 60 sm, oturacağıın diametri 35 sm, gövdəsinin ən geniş yerdə diametri 120 sm təşkil edir. Bəzi qabların içində aşkar edilən bütöv oynoxoyalar və onların qırıntıları bu təsərrüfat küplərində məhz şərab saxlanıldığını bir daha sübut edir. Anbarın fəaliyyət göstərdiyi müddət son Antik dövrə, eramızın II–III əsrlərinə, yəni antik şəhər yerində aşkarlanmış birinci anbardan 600 il sonrakı mərhələyə təsadüf

Şəkil 8. Nüdi

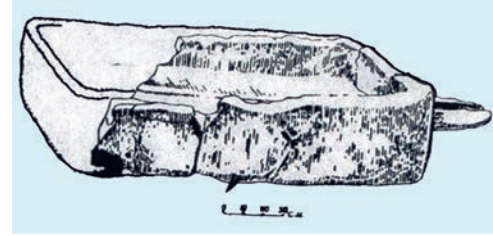
Şəkil 9. Uzunboylar

Şəkil 10. Qəbələdə şərab anbarı.
e.ə. IV–III əsrlərŞəkil 11. Küplərin qalıqlarının
olduğu çuxurlar

edir. Anbarda qazıntı işləri hələ başa çatmadığına görə onun ölçüləri haqqında fikir yürütmək çətindir [Ахмедов, 2002, с. 86].

Bütün bunlar belə düşünməyə əsas verir ki, Qafqaz Albaniyasının paytaxtı olduğu Antik dövrdə Qəbələdə üzümçülük və şərabçılıq təsərrüfat həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olub və yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Buna bənzər proseslər Qafqaz Albaniyasının digər şəhərlərində də, məsələn, arxeoloqların şərabçılıqla əlaqəli istehsal təsisləri aşkar etdiyi qədim Şamaxıda da müşahidə edilirdi. Xınıslıda aparılmış qazıntılarda üzüm əzmək üçün nəzərdə tutulan təknələrə aid bir neçə qırıntı əldə edilmişdir. Təknələrdən biri qismən bərpa olunmuşdur. Onun eni 1 m, kənarının hündürlüyü 60 sm-dir. Uzunluğunu isə müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Təknənin içində üzümün əzilməsi prosesini sürətləndirməklə yanaşı, şirənin axaraq dairəvi dəliklərdən gil qablara tökülməsinə kömək edən iki çıxıntı mövcuddur (şəkil 12) [Xəlilov, 1961, s. 36]. Şərab istehsalının və üzümlüklərin iri şəhərlərin yaxınlığında təmərküzləşməsi ola bilsin ki, sadəcə, bazarlara yaxın olmaları ilə deyil, onların mülkiyyətçilərinin məxsus olduğu təbəqə ilə əlaqədar idi. Məlum olduğu kimi, üzümlüyün salınması və becərilməsi külli miqdarda əmək və maddi resursu tələb edən, buna görə də ancaq əyanların və çarların öhdəsindən gələ biləcəyi işdir. Üzümçülüğün təmərküzləşməsində bu qanunauyğunluq

qədim Gürcüstanda da özünü göstərmişdir [Бохочадзе, 1964, с. 15]. Azərbaycanın ərazisində aşkarlanmış və şərabçılığa aidiyyəti olan çoxsaylı tapıntılar, heç şübhəsiz, şərabçılığın ev təsərrüfatı səviyyəsini aşaraq sənaye fəaliyyəti səviyyəsinə yüksəldiyinə dəlalət edir. C.A.Xəlilovun rəyinə görə, Qafqaz Albaniyası şərabçıların məhsulları yerli bazarlarda satılmaqla yanaşı, yəqin ki, həm də ixrac edilirdi [Халилов, 1985, с. 184–185].

Şəkil 12. Xınıslıda aşkarlanmış daş vanna

Qeyd edək ki, bu gün Qəbələ regionunda (Böyük Qafqazın dağətəyi zonaları və Savalan vadisi), qədim dövrlərdə olduğu kimi, üzümçülük və şərabçılıq müvəffəqiyyətlə inkişaf edir. Arxeoloji və etnoqrafik materiallar tarixin bütün dövrlərində əməksevərliyi və yaradıcı potensialı ilə fərqlənən xalqımızın təsərrüfat fəaliyyəti tərzinin nəsildən-nəslə keçdiyini, ənənəvi xarakter daşdığını bir daha əyani şəkildə nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev İ.A., Q.M.Əhmədov. Qəbələ. Bakı, 1981
2. Babayev İ.A. 2008-ci ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntıların hesabatı. / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının hesabatları. 2005–2010. Bakı, 2012, s. 136–159
3. Babayev İ.A., Mustafayev L., İsmayılov R., Alışov N. 2012-ci ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatların hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının hesabatları. 2011–2012. Bakı, 2014, s. 114–149
4. Babayev İ.A., Nəcəfova İ.M., Mustafayev L.X., Alışov N.Ə., Hüseynov S.A. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası Antik Qəbələ dəstəsinin tədqiqat işləri haqqında / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2013–2014. Bakı, 2015, s. 407–414
5. Babayev T.A. Azərbaycan qədim üzümçülük diyarıdır. Bakı, 1988
6. Cəbiyev Q., Abbasova E. 2013-cü ildə Qəbələnin Qala ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlarının qısa hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: hesabatlar, tapıntılar. 2013, Bakı, 2015, s. 108–123
7. Xəlilov C.Ə. Xınıslı qədim yaşayış yeri // Az.SSR EA, 1961, №3, s.36
8. Античные государства Северного Причерноморья. Москва, 1984
9. Ахвердиев А.Ш. История хозяйства Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.): Автореф. дисс. канд. истор. наук. Баку, 1979
10. Ахмедов Г.М. Гала – центральная и самая многослойная часть городища Габалы // Azərbaycan arxeologiyası, 2002, Vol.4, № 1–2, s. 82–105
11. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку, 1990
12. Блаватский Д. Античная археология Северного Причерноморья. Москва, 1961
13. Бохочадзе А.В. Виноградарство и виноделие в Древней Грузии по археологическим материалам (с древнейших времен до XIII в. н.э.): Автореф. дисс. канд. истор. наук. Тбилиси, 1964
14. Возникновение и развитие земледелия / Отв. ред.: В.Д.Блаватский и А.В.Никитин. Москва, 1967
15. Гейдарова У.Р. Земледельческое хозяйство Античной Габалы / АМЕА-nın həqiqi üzvü Teymur Əmiraslan oğlu Bünyadovun anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2018. s. 45–47
16. Исмизаде О.Ш. Археологические находки в Исмаилинском районе // Изв. АзФАН СССР, 1941, №4, с. 25–28
17. История Азербайджана с древнейших времен до 70-х годов XIX в / Под редакцией С.Алиярлы. Баку, 2009
18. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ 2 (24). М.; Л., 1948, с. 254
19. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ 2 (28), М.-Л., 1949, с. 297
20. Лисицына Г.Н., Прищепенко Л.В. Палео-этноботанические находки Кавказа и Ближнего Востока. М., 1977
21. Негруль А.М. Археологические находки семян винограда // «Советская археология», 1960, № 1, с. 111–119
22. Мехтиев Т.С. Орудия труда из раскопок могильника Узунбойлар // Известия Академии наук Азерб. ССР, серия истории, философии и права. Баку, 1990, №1, с. 145–154
23. Мехтиев Т.С. Орудия труда Кавказской Албании: Авторефер. дисс. канд. истор. наук. Москва, 1990
24. Османов Ф.Л. История и культура Кавказской Албании IV в. до н.э. – VII в. н.э (на основе археологических материалов). Баку, 2006
25. Финогенова С.И. Металлические орудия труда античного мира: Авторефер. дисс. канд. истор. наук. Москва, 1969
26. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.). Баку, 1985
27. Хотелашвили М.К. Земледельческие орудия Абхазии античного и раннесредневекового времени // Материалы по археологии и искусству Абхазии. Сухуми, 1974, с. 27–47
28. Babayev I., Jabiyev G., Yi S., Kim J., Kwon O., Seong J., Yi G., Abbasova E., Najafova I. About the results of the first joint Azerbaijan–Korean expedition in Gabala // Azerbaijan Archaeology, 2009, Vol.:12 Num.: 1, p. 113–122